

Orden vi ärvde

av Catharina Grünbaum, särtryck av DN Söndag 1993-03-14

Om en av våra förfäder från den indoeuropeiska urtiden oförhappandes skulle hamna inför en dator skulle han givetvis inte veta vad det var för ett föremål. Men om man visade honom på datorns pekdon och sade att det kallas mus, skulle han kanske vara mindre oförstående. Själva ordet *mus* skulle han nämligen känna igen.

Mus är ett arvord, ett ord som hör till språkets äldsta skikt och som har bevarats i rakt nedstigande led genom tiderna. På sanskrit och latin heter mus också *mus* och liknande former finns i en rad indoeuropeiska språk.

Arvord i de nordiska språken är släktskapsord som *moder, fader, syster, broder* och andra ord som rör det dagliga livet: *hus, sten, öga, öra, blod, hjärta, hund, häst, ko, får, dag, natt, jord, vatten, regn, storm, åker, äng, mjölk, lax, ål, gammal, ung, stor, liten, gå, slå, älska, hata, äta, dricka, leva, dö, jag, du, hon, han*.

Svenskan är ett indoeuropeiskt språk och hör till den nordgermanska grenen. När och på vilka vägar det språk som skulle bli svenska kom till det område som skulle bli Sverige vet vi emellertid inte så mycket om.

*

Språkhistorikerna brukar dela in språkutvecklingen i perioder, men gränserna mellan dem är förstas flytande. Språkförändringar sker sällan tvärt.

Tiden från Kristi födelse och fram till vikingatidens början strax före 800-talet kallas den *urnordiska*. De bevarade språkliga vittnesmålen, i runskrift, från den tiden är få, men de visar ett språk som i stort sett bör ha varit gemensamt inom det svensk-dansk-norska området.

När vikingatiden inträder omkring år 800 är de nordiska språken fortfarande mycket lika varandra: nordborna talar "dansk tunga". Men nu har de individuella dragen blivit så pass många att man kan tal om ett svenskt språk, närmare bestämt runsvenska.

I Sverige har vi omkring 3500 runristningar. 1000-talet är deras stora period.

Seden att rista runstenar upphör efter vikingatidens slut, och runorna konkurreras ut av det latinska alfabetet. Helt försvann de dock inte utan levde kvar som en folklig skrift, i Dalarna ända fram till vårt århundrade. Man märkte ägodelar med sitt namn i runskrift. "Marit gätade ('vallade')" kunde en piga karva in i en fäbodvägg.

*

Våra tidigaste bevarade handskrifter på svenska är de medeltida landskapslagarna. Språket i dem är korthugget och ofta rytmiskt. Rättsfallen beskrevs som händelser: "*Nu är barn fööt bästum hällum, hawir badhi horn oc haar, dragar anda til oc fran, thet barnit skal döpils fa.*" (Nu är barn lyckligen fött, har både naglar och hår, drager andan in och ut, det barnet ska döpas. Dalalagen)

Äldst är Västgötalagen, avfattad i början av 1200-talet. Vi befinner oss nu i den tidigare delen av den period som kallas den *fornsvenska*.

Under medeltiden blir samhället mer mångskiftande och det återspeglas också i språket och litteraturen. Kring kungen och adeln uppstår ett hovliv med krav på modern underhållnings- och propagandalitteratur – franska riddardikter i översättning och verskrönikor i original.

I klostren översätts helgonberättelser, bibeltexter och annan religiös uppbyggelselitteratur från i första hand latinet, och vissa originaltexter skapas också, bland annat av Den heliga Birgitta. Vadstenaspråket blir betydelsefullt för svenskans utveckling.

Olika rättsdokument – gåvobrev, köpebrev, testamenten – avfattas på latin och på svenska efter latinskt mönster. Här läggs grunden till den invecklade kanslistilen, så olik det nordiska berättande framställningssättet.

Svenskan kommer under medeltiden alltså i kontakt med andra språk. Det svenska skriftspråk som nu växer fram är till stor del skapat av översättare.

Med tyskan blir det dessutom mer än bara kontakt.

Under Hansatiden slår sig köpmän och hantverkare ner i städerna, särskilt i Stockholm. Vid mitten av 1300-talet hade de blivit så många och hade fått så stort inflytande på både språk och samhälle att en lag stiftades att inte fler än hälften i en stads råd fick vara tyskar.

Tyskan var ett högstatusspråk. Likheten mellan den nordtyska dialekten (plattyska) och svenskan gjorde det lätt att ta över de ord som behövdes för att alla de nyheter tyskarna förde med sig inom handel, juridik, bergshantering, byggnadskonst och stadskultur i största allmänhet.

Nu blev *vindögat* i taket till *fönster* i väggen – det nordiska vindöga som under vikingatiden tagits upp i engelskan och blivit *window*. *Eldhuset* blev *kök*, *frände* blev *anförvant*, *Maria mö* blev *jungfru Maria*. *Gälda* blev *betala*, *börja* blev *begynna*.

Städerna växte fram efter tyskt mönster med *rådhus*, *borgmästare*, *borgare*, *våktare*, *fogde* och *bödel*. *Köpmännen* sysslade med *varor*, *vikter*, *tull*, *frakt*, *mynt* och *räkenskap*. Yrkesmännen var *skräddare*, *skomakare*, *slaktare*, *krögare* och kvinnor får också möjligheter att utöva yrken eller inneha en social ställning med efterleder som *-inna* och *-erska*: *furstinna* och *tvätterska*.

Det tyska inflytandet under medeltiden är förmodligen det mest omvälvande som har hänt svenska språket. Men det överlevde.

*

Under medeltiden inleds också en rad stora förändringar i svenskans ljudsystem. Den svenska rättstavningen påminner oss om hur många ord en gång uttalats. *Stjärna, stjäla, skjorta, skjuta, skida, sjuk* uttalas nu alla med samma sj-ljud, men då hörde man varje konsonant för sig. Det samma gäller *kjol* och *tjära*, *gjord* och *hjord*, *djur* och *ljus*, *hvilken* och *hvad*.

Det rika formsystem som både tyskan och isländskan har bevarat fanns också i fornsvenskan. En *langer fisker* är 'en lång fisk' i nominativ. I dativ bli det *enum langum fiski*, i bestämd form *them langa fiskinum*.

Mot slutet av medeltiden börjar ordböjningen förenklas, något som i stor utsträckning beror på de inflyttade tyskarnas hantering av svenskan. I allmänhet övergår ackusativformen till grundform (*fisk*) och det blir grundform och genitivform (*fisks*) som blir kvar.

Det gamla böjningssystemet är ändå inte helt begravt. Vi möter det i fasta uttryck som *gå man ur huse, det är inte allom givet, av ondo* (dativformer), *ljusan låga* (ackusativ), *till skogs, till sängs* (till styrde genitiv), och det är ännu levande när vi bildar nya sammansättningar med *gatu-*, *vecko-*, till exempel *gatukök, veckopendla*.

När dagens svensklärare tappert och på goda grunder kämpar mot elevernas "jag såg han" slåss de mot ett levande fossil. Den gamla ackusativformen *han* trängdes undan av dativformen *honom* men överlevde i formen '(e)n, 'an: jag såg 'en i går afton, på 'n bara, jag gav 'an en snytning. Den motsvarande feminina formen är *hana*, kvarblivet i 'na: jag tycker om 'na.

En viktig del i stabiliseringen av skriftspråket är tryckningen och spridning av böcker. De svenska bibelöversättningarna 1526 (Nya testamentet) och 1541 (Gustav Vasas bibel) innebar en stor och medveten satsning på den språkliga formen, inte minst på en mer enhetlig stavning. Med reformationen inleds den *nysvenska* perioden.

Nu börjar också ett svenskt riksspråk att ta form.

De tidigaste exemplen på pronomenet *ni* har vi från 1600-talets början. *Ni* har uppstått ur en missuppfattning av var ordgränsen går i förbindelser som *hören I*.

Det tyska inflytandet fortsätter. Under trettioåriga kriget får vi in ord som *fanjunkare, manskap*. Tyskan förmedlar också lånord från franskan och italienskan, som *korpral, batalj*.

Kanslispråket blir mer invecklat än någonsin.

Vetenskapens och den högre undervisningens språk var latinet, men under 1600-talet börjar franskan bli mode. Folk med bildning och halvbildning späckar sitt språk med främmande ord. Både Karl XI och sonen Karl XII ingriper och tillhåller sina ämbetsmän att skriva begriplig svenska, och författaren Georg Stiernhielm förargas över hur svenskan, denna "högwyrdelige Matrona" behänger sig med en massa flärdfulla utrikiska plagg. Själv återupplivar han en rad gamla nordiska ord som fallit i glömska, däribland *arla, alster, fräck, kynne, gladlynt, slöjd, tryta*.

Frankrike under Ludvig XIV hade blivit den ledande nationen i Europa, och fransk kultur behöll och stärkte sin ställning under hela 1700-talet. Franska konstnärer och vetenskapsmän hämtades hit upp.

Som vanligt berättar lånorden om vilken sorts kultur det var vi lånade in: *möbler, balkong, byrå, garderob, salong, kostym, mustasch, parfym, glass, sås, choklad, kastrull, balett, ridå, pjäs, journalist, redaktör, roman, migrän, modern*.

Även franskans uttal satte sina spår. Det öppna a-ljud som länge kunnat höras i scenspråket och i stockholmskt överklassspråk är en rest av hovspråket. Det tjocka *l* som var allmänt utbrett i Mellansverige var däremot inte gångbart i salongerna, och rikssvenskans *l* är i dag tunt.

En häcklare av samtidens snobbvanor, inte minst bruket av franska, var Olof von Dalin med sin veckotidning *Thän Svenska Argus*, som började komma ut 1732. Nu införs något nytt i den svenska prosan; en lättflytande, konverserande stil med många talspråkliga inslag, fjärran från det tunga latinsk-tysk-präglade språket i myndigheternas skrivelser och de lärda utläggningarna. Här läggs grunden till ett svenskt journalistiskt språk.

Dalin visar lätt och raljant på svenska språkets arter och oarter. Hans forna elev Gustav III, som ändå hade franska som hovspråk, ingriper med mera majestätiska metoder och instiftar Svenska Akademien, vars uppgift skall vara att "arbeta uppå svenska språkets renhet och styrka och höghet". Akademien ger ut en stavningslära (1801) som radikalt anpassar många franska lånord till svenska: *butelj* (bouteille), *fåtölj* (fauteuil), *kusin* (cousin). Bland dem som inte uppskattade nyordningen var löjtnanterna, som fick se sin prestigestavning *lieutenant* gå förlorad.

Svenska Akademiens ordlista kom ut första gången 1874. Den senaste upplagan (den elfte) publicerades 1986. Ordlistan betraktas som norm för stavning och böjning i svenskan.

*

Utvecklingen av en ledigare skriftprosa fortsätter under 1800-talet i skönlitteratur och press, med tidningar som Lars Johan Hiertas *Aftonbladet* (1830) och Rudolf Walls *Dagens Nyheter* (1864), och får mot slutet av seklet en av sina främsta företrädare i August Strindberg.

Lånorden hämtas fortfarande i stor utsträckning från tyskan och franskan. Under århundradets andra hälft blir det nordiska kulturella umgänget särdeles livligt, och från den tiden har vi från danskan och norskan ord som *hänsyn, underfundig, spydig, förälskelse, rabalder*.

Engelskan, som hittills flutit in droppvis, med 1700-talsord som *biffstek, potatis, klubb, mobb*, börjar nu flöda livligare. *Räls, lokomotiv, strejk, bojkott, check, jobb, sport, rekord, banta, slang, smart, turist* är några av 1800-talets nyförvärv. Under 1900-talet blir strömmen allt stridare, och efter andra världskriget står dammluckorna öppna.

Engelskan består oss både med rent engelska ord, som *tejp* (anpassat till svenskan) och *know-how*, och med internationella lånord, bildade med ordelement från de klassiska språken: *television, integrera*.

Vetenskapliga avhandlingar avfattades en gång på latin, i dag skrivs de i stor utsträckning på engelska (ofta ganska torftig sådan).

*

1900-talets svenska – vad präglar den? Givetvis de nya orden, lånade som inhemska. Gamla ordbildningsätt lever upp i kortord som *lyft, spill, frys*, vi fortsätter att skapa vardagsord av ändelsen *-is*, introducerad på 1700-talet: *dagis, kändis*. Vi bildar adjektiv med ändelser som *-riktig, -vänlig och -tålig: sittriktig, hudvänlig, värmetålig*, vi skapar kortord som *el, bil, expo, gratta, sabba*, och bokstavsförkortningar som *LO, Ams*. Och vi snickrar ihop ordet *dator*.

Nya begrepp har genom hela vår historia hämtats utifrån. Ändå har svenska språket i stor utsträckning förnyat sig med egna medel. Mängder av våra lånord ser fullkomligt inhemska ut: *livskvalitet* (quality of life), *fiskpinnar* (fish sticks), *ordbehandling* (word processing), *ståuppare* (stand up comedian), *rysare* (thriller), *skogsdöd* (waldsterben), *tredje världen* (le tiers monde) för att ta några exempel från de senaste årtiondena.

År 1906 fick vi en stavningsreform då *f, fv, hv* och *dt* i ord som *lif, öfre, lefva, hvilken* och *godt* blev gammalstavning. Singulara verbformer, *de är, vi går*, blev allt vanligare i skrift, och på 1950-talet var pluralformererna, *de äro, vi gingo*, bortlagda i nästan all nyskriven text.

Skriftspråkets inflytande på talspråket gör sig hela tiden märkbart. *Hunden, grinden* är i dag normaluttal även i informellt språk, inte *hunn, grinn*, och man hör alltmer sällan *te* och *ve* för *till* och *vid*. En nyhet är uttalet *åkk* för *och*, som i århundraden har uttalats *å*.

Samtidigt påverkar det informella språket hela tiden skriftspråket och det offentliga språket. Meningsbyggnaden blir enklare, ursprungliga lågspråksord som *tjej* och *kille* har blivit ganska rumsrena.

Myndigheterna har börjat skriva mera begripligt, under inflytande av språkvården. De har också instämt i det allmänna duande som började sprida sig på 1960-70-talet, men som på 80-talet plötsligt fått konkurrens av *ni* i storstadsungdomens språk.

Invandringen har fört in omkring 140 nya språk i landet, och lokalt har blandspråk uppstått bland ungdomar, till exempel den så kallade Rinkebysvenskan. Men invandrarspråken är inte, som en gång tyskan, prestigepspråk, och hittills har de inte påverkat svenskan annat än med enskilda ord som *kebab*, *pizza*.

Kommer svenskan att överleva den engelska invasionen? Och kommer den att kunna stå sig under trycket av de stora EG-språken?

Det beror på vad vi själva gör med den. Så länge vi själva anser att svenskan skall vara ett språk som allting som rör liv och samhälle, vetenskap och poesi kan uttryckas är det ingen fara, även om vi lånar nyheter från andra språk. Det är ju så svenskan har utvecklats genom historien. Men den dag vi tror att svenska inte räcker till annat än för privat vardagsbruk, då är den illa ute.